

(əvvəli ötən sayımızda)

Turan dili Asiyanın beşdə dörd hissəsində və Avropanın uzaq guşələrində danışılan dildir, bu ərazilərin əngin çöllərində yaşayan köçərilərlə yanaşı macarlar və türklər də bu dildə danışmışdılar.

Sevellin yazdığına görə bəşəriyyətin ilkin dili olan Turan dilindən ilk ayrılan dil Ərəbistanda, Fələstində, Misirdə, Babilə, Sirdə, Tirdə danışılan hami dili olmuşdur, sonrakı mərhələdə hami dili inkişaf edərək sami dilinə çevrilmişdir. Dillərin bölünməsinin üçüncü mərhələsində formalaşan hind-avropa dilləri Turan dilindən ayrılmışdır.

Hind-avropa dilinin təmsilçiləri olan arilər e.q. 1500-ci illərdə batıya və doğuya yayılaraq buralarda koloniyalar şəklində məskunlaşdılar. Onların doğuya doğru hərəkət edən qolu Əfqanıstanda və Hind çayı boyunca, Pəncabda yayılaraq buranın yerli turanlı əhalisini tədricən dağlara doğru sıxışdırdılar, onların varisləri bu gündə müxtəlif turan ləhcələrində danışmaqdadırlar. Onların yerlərində məskunlaşan arilər isə bu günki hindus xalqını meydana gətirdilər. Arilərin digər qolu batıya doğru hərəkət edərək Persiyada, Midiyada və quzeybatıda yerləşən qonşu ölkələrdə məskunlaşaraq buranın öncədən əsl yerli əhalisi olan turanlıları və yaiskitləri özlərinə tabe etdilər. (Sewell E. 1862, Səh. V, VI)

Bir çox tarixçilər, o cümlədən ingilis Robert Ellis Amerikanın güneyindəki Peru, Boliviya və digər ölkələrdə mövcud olmuş İnk imperiyasının yaradıcıları olan keçua xalqının turanlılar olduğunu yazır. R.Ellis və C.Ferguson öz araşdırmalarında sübut edirlər ki, İspaniyanın arilərdən öncəki qədim əhalisi İberlər Turan xalqı idi. R.Ellis yazdığına görə Kiçik Asiyanın ən önəmli xalqı turanlılar olmuşlar. O İtaliyanın ən qədim xalqları olan pelasqların, liqurların, etrusk və toskanalıların turanlılar olduğunu sübut edir. Hindistanın arilərdən öncə ən qədim əhalisi sanskritcə Turuşa adlanan türkləridir.

Turan nəzəriyyəsinin banisi hesab olunan ingilis tarixçi assuroloqu G.Rauilson "Millətlərin mənşəyi" adlı əsərində Babildəki ən qədim dövlət olan Kaldi (Xaldey) (sumer ölkəsi öncələri xaldey və ya kəldani adlandırılırdı) krallığının m.ö. 3783 il Turanlılar tərəfindən yaradıldığı fikrini irəli sürmüşdü. Onun yazdığına görə bəzi tarixçilər Mesopotamiyada Turan sülaləsinin mövcudluğunu m.ö. 8 min, 7 minil qabaq olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar.

Mesopotamiyanın cənubunda sumerlər və akkadlar, yeni turanlılar olduğunu və onların şimaldan gəlmiş böyük ural-altay irqinə mənsub olduklarını yazır. Onlar sonradan samilər tərəfindən ortadan qaldırılmışlar. (A.Wirth. 1905, Səh. 11)

F.Lenormanın irəli sürdüyü nəzəriyyəyə görə Turan xalqlarının ana yurdu Sumer-akkadın quzey-doğusundakı Zaqros dağları və onun yaylarıdır. Lenormanın göstərdiyi bu ərazi Azərbaycan

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin

Turan dövrü

Bu tarixi belə bir arqumentlə əsaslandırılır ki, Tufan 10 minil əvvəl baş vemişdir və Nuhdan Nimruda qədər olan dövrdə hər bir hakimiyyət sülaləsi minil davam etmişdir. (G.Rawlinson. The Origin of Nation, Səh. 36)

Babilə samilərdən öncə tu-

ran hakimiyyəti mövcud idi və o zaman da ölkə ayrı-ayrı krallıqlara bölünmüşdü. Mesopotamiyada (Babilə) Turan sivilizasiyasının hakimiyyət dövrü e.q. 2000-ci ilə qədər davam etmişdir, sonra onu 2000-ci ildən 1575-cü ilə qədər samilər davam etdirmişlər, 1575-dən 1545-ə qədər elamlıların hakimiyyət dövrüdür, 1545-ci ildən 1300-cü ilə kimi isə ərəblərin hakimiyyət dövrüdür. (G.H. Rawlinson. 1883, Səh. 410)

Arilərin mütəşəkkil subetnos kimi tarix səhnəsinə qədəm qoyması tarixini m.ö. 1500-1400 illərdən etibarən qəbul etsək, dünya tarixinin həmin dövrə qədərki tarixini Turan tarixi dövrü kimi səciyələndirmək olar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, arilərin tarix səhnəsinə qədəm qoymasını Turan dövrünün sona çatması kimi dəyərləndirmək yanlış bir düşüncədir. Arilərin peyda olması ilə dünya tarixində İran-Turan savaqları adlandırılan, dünyada iki irqin hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı və minillər ərzində davam edən tarixi dövr başlanmışdır.

Alman tarixçisi A.Wirth bəşər tarixində ilk dövləti yarananlar

ərazisinə uyğun gəlməkdədir. Lenorman Türklərin mənşəyi və dünyaya yayılma prosesini özündə əks etdirən "Yüksəliş və təkrar dönüş" tezisini irəli sürmüşdür. Lenorman yazır: "Turanlıların yayıldığı çıxış məntəqəsi sivil bəşəriyyətin dörd böyük irqinin ümumu beşiyi olan ərazidə idi. Hətta bu gün Altayda yaşayan şimal turanlıları, uqro-finlər, samoyed türk-tatarlar, monqollar, tunquzlar üçün Altay beşik deyil, E.Renanda qeyd etdi ki, türklərin indi yaşadığı yer onların köçlərinin 3-cü mərhələsini təşkil edir və Altaylar onlar üçün yenidən qalxıb yüksələrək yeni yerləşim məntəqəsini tapmaq üçün bir çıxış nöqtəsidir. Hər dəfə Altay dağlarında məskunlaşaraq artıb çoxalan turanlı türklər yenidən öz yurdlarını tərk edərək yer üzünə yayılırlar və bu hadisə tarixin müxtəlif dövrlərində yenidən təkrarlanır".

VI FƏSİL.

Mərkəzi Asiyadakı böyük Turan dövləti

Tarixin qədim dövrlərində Turan adlı dövlətlərin və ölkələrin mövcudluğuna müasir dövrdə

şübhə ilə yanaşılb nə qədər inkar edilsə də, tarixi qaynaqlarda və qədim müəlliflərin əsərlərində dünyanın müxtəlif ərazilərində bu adı daşıyan dövlətlərin və ya ölkələrin haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Böyük Turan dövləti dedikdə ilk ağla gələn Mərkəzi Asiyada bu adla mövcud olan və bir çox mənbələrdə haqqında bəhs olunan, İran qaynaqlarında Əfrasiyab, türklər tərəfindən isə Alp Ər Tonqa adlandırılan hökmdarın hakimiyyət sürdüyü dövlətdir.

Türk xalqlarının böyük mütəfəkkiri Mahmud Kaşğari türklərin vətəni olan Turanın bir cahan dövləti olduğunu dilə gətirərək yazırdı: "Tanrının inayəti ilə güneş Türk bürclərində doğdu və

Turan dövləti öz qüdrətli dövrünü Başəngin oğlu Əfrasiyabın, yeni türklərin əzəmətli qəhrəmanı Alp Ər Tonqanın dövründə yaşamışdır. Məhz onun dövründə Turan bir dünya dövlətinə çevrilmişdir. Qaynaqlarda verilən bilgilərə görə Turan dövlətinin ərazisi təxminən 6 mln. kv/km. bir sahəni əhatə etmişdir. (www.clever-geek.github.io. Country.Turan)

Yeni hələ arilər qərbdən gələrək İran adlanan coğrafiyanın quzey-doğusunda yerləşmədən öncə Turan dövləti Sibirin güneyini, Qazaxıstan da daxil olmaqla bütün Türkistanı, Əfqanıstanı, İran yaylasını və Qafqaz da daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə edirdi. Xəzər dənizi Turanın daxilindən izi hesab olunurdu. Genetik araşdırmalara əsasən turanlı öntürklər bir etnos kimi 16 minil öncə öz ilkin vətənləri olan Sibirin cənubu və Ural dağları arasında təşəkkül tapmışlar. Onlar zaman-zaman burdan müxtəlif istiqamətlərə yayılaraq bəşər tarixinin ilk mədəni insan təbəqəsi-

ni meydana gətirmişlər.

İngiltərədə nəşr olunan "Turanlıların və Pan-Turanizmin soruq kitabı" əsərində Turan coğrafiyasının sərhədləri müəyyən edilərək yazılmışdır ki, qədim Turan Mərkəzi Asiyanı, yeni İranın şimalından Əfqanıstana qədər, oradan Aral dənizinə və şərqdə Çin Türkistanının da daxil olduğu ərazini əhatə edirdi. Ural-altay dil ailəsinə mənsub etnik birlikləri içərisində yalnız türklər qədim Turanda yaşamaqda davam edirlər. Həmin kitabda yazıldığına görə turanlılar Aralıq dənizinin şərqindən Yapon dənizinə və Şimal Buzlu okeanın sahillərinə qədər olan Asiyadakı geniş ərazidə məskunlaşmışlar. Turanlıların iki əsas qolu Avropaya köç etdi, onların bir qolu şimala və qərbə doğru Baltik dənizi və Atlantik okean tərəflərində, cənubda isə Budapeştə tərəf hərəkət edərək bu ərazilərdə yerləşdilər, digər qol isə cənub-şərqə doğru gələrək Balkanların böyük hissəsində məskunlaşdılar. (A Manual of the Turanian and Pan-Turanism, 1920, Səh. 13, 14)

(ardı gələn sayımızda)